

SJAAK KOENIS

De januskop van de democratie

Over de bronnen van boosheid in de politiek

Inhoud

<i>Woord vooraf</i>	7
1. Boosheid in de hedendaagse democratie	
<i>Bij wijze van inleiding</i>	9
De boosheid van burgers	9
De rebel en de rancunemens	13
Het egalitaire ideaal	22
Democratie en ressentiment	29
2. Menno ter Braak en de democratie	
<i>Het stileren van ressentiment</i>	35
De receptie van Menno ter Braak	35
Het nationaalsocialisme als rancuneleer	39
Cultuur en weten gedemocratiseerd	44
De schipperende politicus	47
Waardenloze democratie	52
3. Democratie en ressentiment	
<i>Twee vreemde bedpartners</i>	57
Ter Braak en ressentiment	57
Wat is ressentiment?	60
Max Scheler over ressentiment	71
De januskop van de democratie	80

4. Elite en volk	
<i>Populisten als wegbereiders van de publieksdemocratie</i>	89
Populisme en democratie	89
De omstreden democratie	93
Het schandaal van de democratie	99
Het brute feit van ongelijkheid	102
Het rechtse populisme	109
5. De ander als maatstaf	
<i>Over gelijkheid en afgunst</i>	121
Jaloeziebelasting	121
Een nieuwe kloof?	124
Het emancipatievertoog	131
De zonnige kant van een dodelijke zonde	137
6. De gemeenschap onder druk	
<i>Democratie als ongerepte maagd</i>	149
Dit zijn wel koopwoningen	149
Democratie onttoert	152
Het einde van ideologische zekerheid	156
Het culturele tekort	161
Restauratieve nostalgie	169
7. Politiek in een publieksdemocratie	
<i>Slotbeschouwing</i>	173
<i>Literatuur</i>	185
<i>Personenregister</i>	192
<i>Verantwoording en dank</i>	197

1. Boosheid in de hedendaagse democratie

Bij wijze van inleiding

De boosheid van burgers

In een van zijn Voetnoten in *de Volkskrant* heeft Arnon Grunberg onze hedendaagse democratie omschreven als georganiseerde woede. Deze constatering doet denken aan onze grote historicus Johan Huizinga die in 1918 de Amerikaanse verkiezingscampagnes typeerde als georganiseerde emotie. Er bestond een grote kloof tussen de regenteske politiek die toen en nog lang daarna kenmerkend was voor Nederland en de door de Progressive Party aangejaagde emotionele politiek van de Verenigde Staten, maar het lijkt erop dat we in dit opzicht meer op de Verenigde Staten zijn gaan lijken. Woede is ook bij ons een belangrijk kenmerk van de politieke cultuur geworden, zij het dat de woede nu vooral van rechts komt, terwijl zij in het begin van de vorige eeuw in de Verenigde Staten van links kwam. De sombere verhalen over de verwording van de politiek en de democratie van Huizinga worden tegenwoordig door cultuurconservatieven als Rob Riemen, de directeur van het prestigieuze Nexus Instituut, opnieuw verteld, ditmaal vooral naar aanleiding van de opkomst en het succes van het rechtse populisme in Nederland en elders in Europa. In zijn in 2010 gepubliceerde opstel *De eeuwige terugkeer van het fascisme* beweert Riemen dat er in wezen geen verschil is tussen de PVV van Geert Wilders en de nationaalsocialisten van Anton Mussert uit de jaren dertig.¹ Beide partijen zouden zich voeden met het ressentiment van burgers, die in een massademocratie volgens de wet van de laagste gemene deler tenderen naar een basale vorm van gelijkheid:

1. Riemen 2010

een gelijkheid waarin iedereen alles moet kunnen krijgen en waarin weerstand gecultiveerd wordt tegen elites en alles wat van waarde is.

Dit boek wil laten zien dat de boosheid van burgers en het bestaan van rechts-populistische partijen eerder een gevolg zijn van de toenevende democratisering van de Nederlandse politiek dan dat zij een bedreiging van de democratie vormen. Sinds het begin van de vorige eeuw heeft Nederland meer golven van democratisering gekend, vooral die van de jaren zestig- zeventig staat duidelijk in het geheugen gegrift. Democratisering had toen betrekking op de politiek, maar misschien nog wel meer op het alledaagse leven waarin alles wat autoriteit was ter discussie werd gesteld. We zitten nu in een nieuwe golf van boosheid die niet zoals in de jaren zestig van links, maar van rechts komt. Of we blij moeten zijn met deze nieuwe golf van democratisering is natuurlijk de vraag. Wat te denken van de boze burger die zich verzet tegen de komst van een AZC-centrum vlak bij haar huis omdat zij ervan overtuigd is dat deze vluchtelingen de weelde van twee auto's op de oprit niet aan zouden kunnen, of de boze burgers die het huis van een gezin uit Syrië volplakten met stickers met de tekst 'refugees are not welcome' op de deur.² Of van de beruchte reaguurders, die als schrijvende en twitterende hooligans vanachter hun computer en smartphones de meest schunnige en kwetsende commentaren de wereld insturen. Alleen al de verbeterde en serieuze toon van deze boze burgers doet terugverlangen naar de speelsheid waarmee de autoriteiten in de jaren zestig onder druk werden gezet.

Wie echter deze uitingen als een bedreiging van de democratie opvat heeft niet veel van democratie begrepen. Ik zoek in dit boek naar een nieuwe interpretatie van democratie waarin de bestaande maar ook eerdere uitbarstingen van boosheid beter verklaard kunnen worden. Dit is gericht tegen conservatieven die het populisme en de door het populisme aangejaagde boosheid van burgers aangrijpen om, net als in de tijd van Huizinga, de democratie zelf te desavoueren. Voor

2. www.omroepbrabant.nl 29 december 2015

hen is democratie deel van het probleem. Maar ik keer me ook tegen progressieven die het populisme buiten de democratie willen plaatsen of juist een eenzijdig positieve duiding aan de woede van burgers geven als een vorm van mondigheid en emancipatie. Zij zien democratie als de oplossing van alle problemen. De democratie vormt zowel deel van het probleem als deel van de oplossing. Het is de democratie zelf die vormen van boosheid en ressentiment voortbrengt, en het is ook de democratie zelf die ons mogelijke oplossingen kan bieden. Ik wil laten zien dat democratie een Januskop heeft: één gezicht toont democratie als een bron van mondigheid en emancipatie; het andere gezicht toont democratie als bron van boosheid en ressentiment. Wie pleit voor meer democratie doet er goed aan zich te realiseren dat deze twee gezichten niet los van elkaar gezien kunnen worden.

Of het in het geval van boze burgers altijd om echte woede gaat, valt overigens te bezien. Tom Meeus heeft in een column in *NRC Handelsblad* de stelling verdedigd dat het de vraag is of al die burgers wel zo woedend zijn. Woede is volgens hem eerder een effectief politiek communicatiemiddel: “*Bankierswoede, Oekraïne-woede, PvdA-woede, vluchtelingenwoede – alle woede werkt. Politici belonen woede. Woede geeft aandacht, respons, debat. Woede is de win-winsituatie van de gewone man.*”³ Veel mensen die niet participeren in deze woede-politiek, die bezorgd zijn, de redelijke activisten, redelijke bedrijven en redelijke lobbyisten, zij worden volgens Meeus niet gehoord en dus gemarginaliseerd. Meeus relateert waarschijnlijk terecht de mate waarin burgers echt boos zijn, maar waar hij ook de vinger op legt is dat om het spel van de politiek te spelen woede een belangrijk middel is geworden. Zonder woede wordt men niet gehoord. Woede speelt een rol bij de inscenering van de politiek. Daarmee bedoel ik niet dat de woede van de burgers in scene is gezet of dat deze woede louter wordt geregisseerd door populistische politici. Boze burgers zijn geen marionetten van deze politici, hoewel

3. Meeus 2016

vele politici uit de middenpartijen dat wel graag denken. Woede is wel een belangrijk spelelement van de politiek en dat roept de vraag op hoe we deze woede het beste kunnen duiden. Meeus maakt een onderscheid tussen redelijke en onredelijke deelnemers aan de politiek, maar wie bepaalt of woede redelijk is?

In plaats van direct een oordeel uit te spreken over de (on)redelijkheid van woede-uitingen van burgers, zoals Meeus en vele andere columnisten en beschouwers voortdurend doen, ben ik meer geïnteresseerd in hoe boosheid en woede geduid worden. Uit onze politieke geschiedenis kennen we de woede van burgers die zich achtergesteld voelen: de 'kleine luyden' van Abraham Kuypers van rond de vorige eeuwwisseling die zich verzetten tegen de hegemonie van de liberale hervormden; de katholieken die na eeuwen van tweedeklas-burgerschap eindelijk hun schroom van zich afwerpen en zich trots verschansen in hun eigen zuil; de socialisten die vechten voor de bevrijding van de arbeid, deze klassieke emancipatiebewegingen hebben de solidariteit van de eigen groep opgezocht om samen te strijden voor lotsverbetering. Nu deze strijd gestreden is kunnen we ons in de meeste gevallen gemakkelijk identificeren, zo niet met de strijd zelf dan toch wel met de uitkomsten daarvan: het is in veel opzichten ónze geschiedenis geworden. Maar voor de betrokkenen betekende de boosheid verschillende dingen. Wat in de ogen van de ene groep gerechtvaardigde boosheid was die deel was van de strijd om emancipatie omdat de bestaande politieke instituties en cultuur hen uitsloten of uitbuiten, zag er in de ogen van andere groepen heel anders uit. Voor zover men zich überhaupt gedachten vormde over de woede van de ander – zo groot was de afstand inderdaad – was deze boosheid onbegrijpelijk, misplaatst, ongerechtvaardigd, rancuneus en werd deze woede door de voormannen van andere partijen op oneigenlijke gronden voor eigen politiek gewin gebruikt. Wat voor de eersten perspectief op bevrijding bood, zagen de laatsten als bedreiging. Wat voor de ene groep stond voor emancipatie, was in de ogen van andere groepen ressentiment.

Deze dubbelzinnigheid is vandaag de dag nog steeds even pregnant. Zo wordt het volksreferendum naar aanleiding van het Associatieverdrag tussen de Europese Unie en Oekraïne van 6 april 2016, dat door de tegenstanders gewonnen is, ook verschillend gewaardeerd. Tegenstanders van het verdrag zoals Jan Roos en Thierry Baudet zien het referendum als een feest van de democratie en een manier om de stem van het volk een grotere rol te laten spelen in de Haagse en Europese politiek. Voorstanders zien het gebruik van dit instrument als een vorm van belletje-trekdemocratie. Rob de Wijk, een prominent uit D66, de partij die het referendum altijd als een kroonjuweel heeft beschouwd, sprak al voorafgaand aan de uitslag van een rancunereferendum.

De rebel en de rancunemens

Door de boosheid van burgers te contextualiseren en ook te historiseren zien we dat de boosheid van burgers op verschillende manieren geduid kan worden. Een sprekend model voor gerechtvaardigde boosheid gericht op emancipatie, is de rebel die Albert Camus in *De mens in opstand* beschrijft.⁴ Meer dan Sartre, wiens vrijheidsbegrip weliswaar radicaal is maar ook losgemaakt uit de historisch context en dus in wezen apolitiek, is de rebel van Camus representatief voor wat men positieve boosheid zou kunnen noemen, het soort van boosheid waar we ons graag mee identificeren. De rebel is iemand die in opstand komt, die nee zegt tegen de omstandigheden waarin hij verkeert, tegen de ongelijke manier waarop hij behandeld wordt en tegen het gebrek aan erkenning dat hij krijgt. In de rebel leeft de slaaf voort die in de bekende analyse van de filosoof Hegel de meester afhankelijk maakt van zijn erkenning. De rebel heeft het recht, of in ieder geval de gerechtigheid, aan zijn kant.

Als de rebel staat voor positieve boosheid, dan staat de rancunemens

4. Camus 2004

uit Dostojevski's *Aantekeningen uit het ondergrondse* voor die andere, negatieve vorm van boosheid.⁵ In het eerste filosofische deel van dit boek geeft Dostojevski kritiek op het vooruitgangdenken van het positivisme, rationalisme, materialisme en socialisme. Hij rekent af met iedereen die de woede en het lijden van mensen met zulk vooruitgangdenken wil goedpraten. In het tweede deel maakt Dostojevski de lezer deelgenoot van de gefrustreerde woede van de ondergrondse man bij zijn mislukte pogingen om wraak te nemen op een officier die zijn jaloezie heeft gewekt. Net als de rebel is ook Dostojevski's man van rancune en ressentiment boos, maar erkenning van hemzelf, zijn positie en zijn boosheid is niet voor hem weggelegd. Terwijl de opstand van de rebel volgens Camus voortkomt uit overvloedige activiteit en energie, ligt aan de woede van de rancunemens afgunst en jaloezie ten grondslag. De rebel is actief, de rancunemens is passief. De opstandige verdedigt wat hij is, terwijl de afgunst van de rancunemens voortkomt uit wat hij niet, maar anderen wél hebben. De rancuneuze mens verlustigt zich in lijden, ook zijn eigen lijden, terwijl de opstand zich beperkt tot een afwijzing van vernedering zonder die voor de ander te wensen. De woede van de rebel vloeit voort uit inzicht in de eigen situatie en het eigen belang en wordt verdedigd met een beroep op redelijkheid en gerechtigheid. De woede van de rancunemens is niet het resultaat van inzicht in zijn belang of van redelijkheid. Dat mensen zouden ophouden met wat Dostojevski 'smeerlapperij uithalen' noemt en onmiddellijk goed en nobel worden zodra ze inzicht hebben in hun belang, is volgens hem onzin. De woede en de smeerlapperij komen voort uit afgunst die niet gericht is op mogelijk voordeel, maar die veroorzaakt wordt door het eenvoudige gegeven dat de tegenstrever door de natuur begunstigd is met kwaliteiten die de man van rancune niet bezit.

De figuur van de rebel kan bij ons nog steeds op veel sympathie rekenen. In opstand komen tegen onderdrukking is zelfs onderdeel van

5. Dostojevski 2014

de ontstaansmythe van Nederland. Zoals Camus schrijft: 'Ik kom in opstand, dus ik ben', zo hebben Nederlanders, in ieder geval de protestanten, hun identiteit sterk verbonden met De Opstand. Maar niet alleen ten tijde van het ontstaan van onze republiek, ook in onze moderne democratie gaat de sympathie uit naar mensen en groepen die in opstand komen tegen hun onderdrukking: zoals aangegeven, de inspirerende verhalen uit de Nederlandse politieke geschiedenis gaan over de emancipatie en bevrijding van de gereformeerden, de socialisten en de katholieken. Naast deze oude sociale bewegingen vormen ook nieuwe sociale bewegingen, zoals het feminisme en de milieubeweging, de belichaming van de rebel die in opstand komt tegen onrecht. Van de kanonneerbootcommandant Van Speijk die zich tijdens de Belgische Opstand opblies, tot de huidige actievoerders van Greenpeace die het met kleine bootjes opnemen tegen een groot bedrijf als Shell; steeds krijgt het verhaal van de opstandige rebel een nieuw vervolg.

De figuur van de rancunemens krijgt veel minder krediet. Rancune en ressentiment worden vrijwel altijd als iets negatiefs voorgesteld. De woede waaraan de zielige hoofdpersoon in Dostojevski's *Aantekeningen uit het ondergrondse* uiting geeft, vindt ook zichzelf gênant en zeker niet navolgenswaard. En zijn woede heeft niets te maken met rechtvaardigheid: "Ik heb gezegd: een mens wreekt zich omdat hij dat ziet als gerechtigheid. Zo iemand heeft dus een fundamentele reden, een grondslag voor zijn handelen gevonden, namelijk: gerechtigheid. Derhalve is hij in alle opzichten gerustgesteld, en zal hij rustig en met succes wraak nemen, overtuigd als hij is dat hij iets respectabels en rechtmatigs doet. Ik daarentegen kan in zoiets geen gerechtigheid en evenmin een deugd zien, dus als ik me ga wreken, dan doe ik dat hoogstens uit woede." (p. 29) Belangrijker is het genot dat de combinatie van woede en machteloosheid oplevert. Dat genot ligt besloten in de wanhoop en het verdriet dat de ondergrondse man veertig jaar heeft gecultiveerd.

De negatieve toonzetting van rancune en ressentiment is door de filosoof Max Scheler in zijn studie *Het ressentiment in de moraal* uit

1912 nog verder aangescherpt door te wijzen op het machteloze karakter van deze woede.⁶ Volgens Scheler – die hierin Nietzsche volgt – gaat het bij ressentiment om een herhaald doorleven en beleven van een bepaalde emotionele reactie jegens iemand anders. De emotie wordt hierdoor steeds intenser en daalt steeds dieper af in het centrum van de persoonlijkheid, waar het de ziel vergiftigt. Het is een steeds ‘hervoelen’ (res-sentiment) van zo’n negatieve emotie, van wrok die niet in handelingen omgezet kan worden.

De rebel en de rancunemens zijn nog steeds duidelijk herkenbaar als exemplarische voorbeelden van sociale woede, maar toch behoeft de oppositie tussen ‘redelijke opstand-van-de-daad’ en ‘onredelijk en machteloos ressentiment’ nuancering. Zo lopen wij het gevaar dat we de boosheid en het ressentiment interpreteren vanuit de positie van de overwinnaars. Achteraf verschijnt De Opstand der Nederlanden tegen de Spanjaarden in de zestiende eeuw als een glorieus verhaal van bevrijding en emancipatie, maar voor sommige betrokkenen, bijvoorbeeld de katholieken, zag het slagveld er veel ingewikkelder uit. De woede die zij gevoeld moeten hebben toen zij vernamen dat de rebellerende stoottroepen van de Geuzen onder leiding van de graaf van Lumey te Gorinchem zeventien geestelijken en twee lekenbroeders hadden vermoord, zal in de ogen van de protestanten het karakter van ressentiment hebben gehad, woede dus van lieden die aan de verkeerde kant van de geschiedenis staan. De katholieken daarentegen doopten deze geestelijken tot de martelaren van Gorinchem. In deze Whig-geschiedenissen, verhalen die vanuit het perspectief van de overwinnaars worden geschreven, worden de overwinnaars rebellen, en hun tegenstanders rancuneuze opposenten die door hun ressentiment niet in staat zijn de tekenen des tijds te begrijpen.

Ook als de strijd nog niet gestreden is, is de oppositie tussen redelijke opstand-van-de-daad en onredelijk en machteloos ressentiment niet

6. Scheler 2008

echt vruchtbaar bij pogingen om controverses te begrijpen. De woede waarmee Pim Fortuyn tekeering tegen Paars werd in de gevestigde pers al snel als ressentiment afgedaan: 'Fortuynisme als rancuneleer'⁷ – verwijzend naar Menno ter Braaks bekende artikel uit de jaren dertig 'Het nationaal socialisme als rancuneleer'.⁸ Fortuyn zou de rancune hebben geoogst van de mensen uit de slechte buurten met lage inkomens, mensen die zich slachtoffer voelen van de globalisering. Voor de mensen zelf zag die woede er echter heel anders uit. Voor hen was het buitengewoon frustrerend om te merken dat hun woede niet serieus werd genomen en dat 'hun Pim' door de gevestigde elite werd afgeschreven als een populist. Niet alleen in hun ogen, maar ook volgens hemzelf was Fortuyn een rebel, die zich met zijn oproep 'Aan het volk van Nederland' uit 1993 zelfbewust in de voetsporen plaatste van de prototypische rebel uit de tijd van de patriotten, Joan Derk van der Capellen tot den Pol.⁹ Maar ook voor meer neutrale beschouwers is de gemakzuchtige manier waarop Fortuyn, en algemener, populistische partijen werden weggezet onbevredigend. Het etiket 'puur ressentiment' blijkt hier net als in veel andere gevallen een vrijbrief om niet verder te kijken naar wat de betrokkenen motiveert, hoe zij hun lot ervaren en zouden willen verbeteren, wie hun inspirerende voorbeelden zijn.

Dit gebeurt bijvoorbeeld ook als de woede van jongeren uit de beruchte banlieues van Parijs wordt besproken. In een artikel van *de Volkskrant* van 26 oktober 2015 haalt Peter Giesen de socioloog Lapeyronnie aan die opmerkt dat de islam in de banlieues een dynamische kracht is geworden. Het gedrag van sommige jongeren (hoofddoek; pluisbaard) lijkt volgens Lapeyronnie op de black-is-beautiful beweging van Amerikaanse zwarten in de jaren zestig. Het verschil, zegt hij, is echter dat de zwarten zich nog altijd Amerikaan voelden, terwijl de

7. Hartmans 2002

8. Ter Braak 1980, deel 3, pp. 571-594

9. Fortuyn 1993

fundamentalistische islam vaak gepaard gaat met een sterk ressentiment tegen de Franse samenleving. “*Het is een soort afscheiding van de Republiek*”, aldus Lapeyronnie.¹⁰ Opvallend is dat hij deze woede kwalificeert als ressentiment, waarmee een negatieve lading wordt meegegeven aan deze boosheid van deze inwoners van de banlieues. Maar is dit niet te simpel? De woede van de zwarten in de Verenigde Staten van de jaren zestig over hun achterstelling door blanken, denk bijvoorbeeld aan de actie van Rosa Parks die in 1962 weigerde om achteraan in de bus te gaan zitten, zouden veel mensen achteraf (anders dan veel blanken toentertijd in Alabama) niet als ressentiment kwalificeren maar als gerechtvaardigde woede die de weg heeft vrijgemaakt voor de emancipatie van de zwarten. De latere acties van de black-is-beautiful beweging worden wat dit betreft meestal als meer ambigu ervaren: zijn deze acties een voorbeeld van emancipatie of is de term ressentiment hier meer op zijn plaats? Hebben we te maken met rebellen of met rancunemensen? Niemand kan ontkennen dat de black-power beweging emancipatoire oogmerken had, maar tegelijk valt ook op dat hun boosheid een element van rancune in zich draagt in de vorm van een radicale afwijzing van de blanke samenleving als geheel.

Volgens de cultuursocioloog Yolanda van Tilborgh blijkt juist Malcolm X een inspirerend voorbeeld te zijn voor veel moslimrappers, dichters en komieken die ‘herboren’ zijn in de islam.¹¹ Deze grote voorman van de black power beweging was eerst leider van het fel anti-blanke Nation of Islam, maar koos daarna voor de traditionele islam met ruimte voor het soefisme. Veel jonge Europese moslims die aanlopen tegen het ‘allochtoon’ zijn en de groei van extreem-rechts, verleggen in hun zoektocht naar de ‘authentieke’ niet-discriminerende islam volgens Van Tilborgh hun focus van het Midden-Oosten naar de zwarte Amerikaanse burgerrechtenbeweging. Zij hoopt dat Malcolm X een vreedzaam

10. Giesen 2015

11. Van Tilborgh 2015

alternatief blijkt te zijn voor IS. De keuze voor het vocabulaire van de rebel of dat van de rancunemens, tussen emancipatie of rancune, lijkt ook nu te simpel om de dynamiek van de sociale woede bij de inwoners van West-Europese banlieues goed te begrijpen.

Van Tilborgh neemt geen genoegen met een karakterisering als 'puur ressentiment' in het geval van deze jongeren uit de banlieues van Parijs en elders. Dit geldt ook voor de onderzoekers van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling die empirisch onderzoek hebben gedaan naar de boosheid van burgers.¹² Net als Meeus relativëren zij de boosheid van burgers; het gaat volgens hen meer om een breed gevoeld onbehagen dat zo nu en dan de voedingsbodem kan worden voor woede-uitbarstingen. Het beeld dat uit hun onderzoek naar voren komt is dat onbehagen hoort bij de samenleving. Op de vraag 'Vindt u dat het over het algemeen de goede of verkeerde kant op gaat met Nederland?', antwoordt zeventig procent dat het de verkeerde kant op gaat. Op de langere termijn blijken de gemiddelde scores redelijk stabiel, waarbij veertien procent van de onderzochten uiting geeft aan wat de onderzoekers groot onbehagen noemen. Het verschil met de jaren voor de jongste eeuwwisseling is dat een onderstroom van onbehagen zich heeft ontwikkeld tot een bovenstroom. Terwijl eerder het onbehagen voor een deel werd gedempt door de zuilen en andere maatschappelijke instituties, en voor een ander deel door partijen en organisaties werd omgebogen in vormen van collectieve actie, is de situatie nu zo dat deze van oudsher 'bemiddelende' structuren niet meer aanwezig zijn of deze werking niet meer hebben. Het onbehagen kan zo een bovenstroom worden en manifesteert zich in wat de onderzoekers van RMO het opinieplein noemen. Op dit plein wordt onbehagen betrekkelijk ongefilterd rondgepompt tussen de burgers, opiniepeilers, de media en de politiek.

De onderzoekers zijn stellig in de opvatting dat dit onbehagen niet moet worden gelijkgesteld aan rancune en populisme. Dat zou de betrok-

12. RMO 2013

kenen maar plaatsen in de hoek van irrationaliteit, ongeïnformeerdheid en slachtofferschap. Onbehagen is een veelkoppig verschijnsel dat wordt gekenmerkt door verschillende gevoelens van onvrede, onzekerheid en onrechtvaardigheid in combinatie met het (gevoel van) onvermogen om daar iets aan te doen. Een tweede kenmerk is dat de machteloosheid en ongerichtheid door veel mensen niet als zodanig wordt ervaren omdat zij zelf veelal concrete kwesties op het oog hebben zoals verloedering van de buurt, de buitenlanders, de verrijking met publiek geld of de situatie van tbs'ers. Maar als dan in veel gevallen blijkt dat de oplossing van deze kwesties complexer is dan men denkt, wordt het gevoel van onmacht verder versterkt. De RMO-onderzoekers stellen dat onder dat amorf onbehagen een diversiteit aan visies schuilgaat over waar het met Nederland naar toe moet gaan, maar deze visies worden aan het oog onttrokken. De onderzoekers richten zich expliciet op de overheid en politici en geloven dat veel winst behaald kan worden als de onderliggende visies van mensen meer naar boven worden gehaald en als de opinies die op het opinieplein worden rondgepompt niet als het eindpunt maar het beginpunt van publieke meningsvorming worden beschouwd. Welke motivaties, belangen en toekomstbeelden liggen achter de vluchtig geuite meningen?

Het is inderdaad belangrijk om 'achter het geuite onbehagen te kijken' en dit niet bij voorbaat weg te schrijven als rancune. Dat zou de betrokkenen maar plaatsen in de hoek van irrationaliteit, ongeïnformeerdheid en slachtofferschap, stellen ze. Ze vinden dat deze gevoelens serieus moeten worden genomen. Maar dit sluit toch niet uit dat althans een deel van die gevoelens wel uit rancune bestaat? Of voortkomt uit ongeïnformeerdheid en slachtofferschap? In hun ijver om te voorkomen dat deze gevoelens niet serieus worden genomen, nemen ze voetstoots aan dat die gevoelens redelijk zijn. Rancune wordt aldus opgegewaardeerd tot redelijke opinies die op het opinieplein gehoord moeten worden. Alle inspanning moet gezet worden op pogingen om de (redelijke) motivaties en toekomstbeelden die achter en onder dit onbehagen schuilgaan, naar boven te brengen. Maar waarom zou men bij voorbaat partij kiezen vóór de rebel en tégen de ran-

cunemens als het gaat om de interpretatie van de boosheid van burgers?

Wat ook opvalt is dat de politici en media die op het opinieplein een sleutelrol vervullen worden voorgesteld als belangeloze doorgeefluiken van deze motivaties en toekomstbeelden van burgers. De veronderstelling van de redelijkheid van de burgers (Het zijn eigenlijk rebellen!) gaat hand in hand met de veronderstelling van de belangeloosheid van de politici (en de media). Maar net zoals het onbehagen van burgers bestaat uit een breed scala aan verschillende motivaties, van de redelijke wens om problemen aan te pakken tot verstokte rancune, zo kan men ook stellen dat politici die geacht worden iets met dit onbehagen te doen, uiteenlopende motivaties, visies, belangen en strategieën hebben. Een Wilders gedraagt zich op het opinieplein heel anders dan een Pechtold. Als VVD-fractieleider Zijlstra te kennen geeft dat vluchtelingen niet moeten rekenen op subsidie voor borstvergroting of -verkleining, dan is zijn oogmerk duidelijk om in te spelen op het bestaande ressentiment tegen vluchtelingen met het doel zoveel mogelijk VVD-kiezers bij Wilders weg te houden. Relevant is dus niet dat hij het voorbeeld op dezelfde dag al als incorrect heeft ingetrokken, maar dat hij überhaupt zulke voorbeelden nodig meent te hebben.

De reflex om de boosheid van burgers serieus te nemen is begrijpelijk tegen de achtergrond van het gemak waarmee veel van deze boosheid als irrationeel terzijde wordt geschoven, maar waarom zouden we er bij voorbaat vanuit gaan dat deze boosheid redelijk of onredelijk is? Op het opinieplein lopen de meningen van burgers uiteen van terechte zorg tot botte rancune, maar wie bepaalt wat terecht en wat bot is? In empirisch onderzoek naar onbehagen zou het antwoord op deze vraag op z'n minst opgeschort moeten worden. De heuristische waarde van het gebruik van de figuur van de rebel en die van de rancunemens demonstreert dat dit nooit objectieve beschrijvingen van de werkelijkheid zijn, maar (politieke) interventies van betrokkenen die gedaan worden om te duiden wat er gebeurt.